

असे हे मलकापूर!

लेखक: श्री प्रमोद श्री. डोरले,

माजी प्राचार्य, लीलाधर भोजराज चांडक विद्यालय, मलकापूर-४४३१०१ जिल्हा: बुलढाणा (महाराष्ट्र)

पत्ता: श्री प्रमोद श्री. डोरले, 'श्रीकृपा' दुर्गानगर, मलकापूर-४४३१०१ जिल्हा: बुलढाणा (महाराष्ट्र)

फोन: ९८६०२९६१३१

बुलढाणा जिल्हा हा विदर्भात प्रसिद्ध आहे. कारण ह्या जिल्ह्याला हिंदवी स्वराज्य संस्थापक, गो-ब्राह्मण प्रतिपालक, श्री. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या मातोश्री, सकळ सौभाग्य संपन्न, श्री शक्तिरूपेणस्थित, वज्रचूडेमंडित जिजाऊ आईसाहेब ह्यांचे माहेर असण्याचे सौभाग्य प्राप्त झाले आहे. कारण त्यांचे जन्मस्थान सिंदखेड राजा हे बुलढाणा जिल्ह्यातच आहे.

राजकीय दृष्ट्या बुलढाणा जिल्हा मेहेकर, चिखली, खामगाव, जळगाव जामोद आणि मलकापूर ह्या पाच तालुक्यांचा मिळून बनला आहे. त्यात मलकापूर हे नळगंगा नदीच्या किनाऱ्यावर असलेले, ऐतिहासिकतेचा स्पर्श झालेले एक गाव आहे. दंतकथांनुसार मलकापूर हे 'कोण्यातरी' सुलतानच्या 'मलिका' असलेल्या राणीची स्मृती म्हणून नाव दिलेले असावे, पण तशी शक्यता कमी आहे. त्यापेक्षा दुसरी परंपरागत ऐक्यात असलेली गोष्ट म्हणजे मलकापुरातील जुन्या गावाला, ज्याला दुर्गानगर म्हणतात, त्या भागात जुना परकोटाला लागून देवीचे एक मंदिर आहे. देवीची मूर्ती स्वयंभू प्रकट झाल्याचा इतिहास आहे. त्याच भागात 'मल्लिकार्जुन' महादेवाचे एक प्राचीन शिव मंदिर आहे. 'शिवलिंग-शाळुंका' असे त्याचे स्वरूप आहे. त्याचा जीर्णोद्धार श्रीमंत गोविंद सावजी ह्यांनी केला आहे. हे शिवलिंग देखील स्वयंभू आणि अतिशय जागृत आहे. त्याचा प्रकट होण्याचा प्रसंग अद्भुत आहे. तो असा-

येथील श्री. नेमिवंत यांना 'राजे' हा किताब हैदराबादच्या निजामाने दिला होता. या वरून पश्चिम विदर्भाचा भाग निजामशाही मध्ये होता, हे आपल्या लक्षात येईल. या नेमिवंतांना मलकापूर, कुंड, धरणगाव, बडोदा, पान्हेरा, राजुरा, या गावांची वहिवाट म्हणजे वतनदारी निजामाने दिली होती. राजे नेमिवंतांचे भव्य राम मंदिर, मोठी हवेली आणि 'लहान हवेली' अशा भव्य वास्तू आजही दुर्गानगर मध्ये बुलंदपणे उभ्या आहेत. वर निर्देशित गावांच्या वतनदारीचा उल्लेख श्रीराम मंदिरात कोरलेल्या शिलालेखात आजही पाहायला आणि वाचायला मिळतो. सन १७३४ चा हा कालखंड आहे. त्यावेळी हैदराबाद ही निजामाची राजधानी होती. श्री.श्रीनिवासराव नेमिवंत हे अतिशय सात्त्विक गुणसंपन्न, तपोनिष्ठ, त्याचबरोबर आयुर्वेद आणि मंत्रविद्यावेत्ते होते. ते आणि शृंगेरी पीठावर आरूढ झालेले प.पू.श्री.१००८ स्वामी चंद्रशेखर सरस्वती यांचे ते गुरुबंधू होते. दोघांचेही अध्ययन सोबत झाले होते. त्यांच्या पदावर पीठासीन झालेल्या पू. शंकराचार्यांनी विदर्भाच्या दौऱ्यात मलकापूरला मुद्दाम येऊन (कार्यक्रम पत्रिकेत नसतांना) राम मंदिराला भेट दिली होती व त्यांच्या गुरुंच्या स्थापित पादुकांवर अभिषेक केला होता. अशा राजे नेमिवंतांच्या 'मोठ्या हवेलीचे' बांधकामासाठी पाया खोदत असताना मजुराच्या कुदळीचा घाव कशावर तरी बसला आणि अग्नीच्या ठिणग्या तडातड उडू लागल्या. ते मजूर घाबरले व त्यांनी काम बंद केले. नेमिवंतांच्या कारभाराला सूचना गेली. ते काही वैदिक ब्राह्मणांना आपल्या सोबत घेऊन त्या जागेवर गेले व बारकाईने तपास केला. जिथून ठिणग्या उडाल्या होता ती जागा नीट हळुवार पद्धतीने साफ केली. सर्वांना आश्चर्याचा धक्का बसला. तेथे आज अस्तित्वात असलेल्या स्वरूपात भगवान श्री. शंकराची पिंड निघाली. आजही शिव-पिंडीच्या पूर्वेकडील भागावर कुदळीच्या घावामुळे उडालेला टक्का स्पष्ट दिसतो. त्या घटनेवर विचार झाला. कारण ती जागा सोडून देण्याने मोठ्या हवेलीचा मूळ नकाशा बदलणार होता. त्याला 'कोस' येणार होता. घराला कोस असणे ही गोष्ट

वास्तुशास्त्राच्या दृष्टीने अयोग्य! त्यासाठी पर्याय म्हणून त्यांच्याच मालकीच्या जागेत आणि ती सुद्धा त्याच भागातील जागेत महादेवाचे मंदिर बांधावे, तसेच त्या जागी खोदकामात निघालेल्या शिवपिंडीची शास्त्रशुद्ध पद्धतीने प्रतिष्ठापना करावी. नंतर हवेलीचे बांधकाम मूळ नकाशाप्रमाणे बांधून पूर्ण करावे. त्या पर्यायी योजनेप्रमाणे नवीन काळ्या पाषाणाचे मंदिर बांधून पूर्ण झाले. त्यात मूर्ती स्थापनेचा मुहूर्त निश्चित झाला. त्याचे काही दिवस आधी मूळ मूर्ती काढून त्यावर आवश्यक असलेले संस्कार करण्यासाठी म्हणून ही मूळ शिव पिंड काढण्याचा प्रयत्न करण्यात आला पण तो जमला नाही. जेवढा प्रयत्न करावा तितकी ती पिंड खाली जाऊ लागली. शेवटी घराण्यातील मुख्य व्यक्तीला दृष्टांत झाला की, “मी अनादि काळापासून येथे आहे. मला येथून काढण्याचा प्रयत्न करू नका. अन्यथा त्याचे दुष्परिणाम तुम्हाला भोगावे लागतील”. मग त्या मोजक्या जागेत तात्पुरते शिव मंदिर उभे करण्यात आले. नवीन पर्यायी बांधलेल्या मंदिरात नवीन पंचमुखी शिव पिंडीची स्थापना करण्यात आली. याप्रमाणे मल्लिकार्जुन स्वरूप शिवाच्या नावावरून ‘मल्लिकार्जुनपुर’ याचा अपभ्रंश होत होत याचे नाव ‘मलकापूर’ झाले असा हा नावाचा इतिहास आहे.

मलकापूर नगराला जुना परकोट आहे. नळगंगा नदीने याला दोन भागांत विभागले आहे. ‘पूर्व-पश्चिम’ भाग सालीपुरा तर ‘उत्तर-दक्षिण’ भाग ‘पारपेठ’ नावाने प्रसिद्ध आहे. पारपेठ आणि मलकापूरला जोडणारे सिमेंट काँक्रीटचे दोन पूल आहेत. ते **श्रीमंत रघुजीराजे भोसलेंनी** बांधले आहेत असा इतिहास आहे. आजही ते चांगल्या स्थितीत आहेत.

मलकापूरच्या प्रेक्षणीय स्थळांमध्ये श्री. राजे नेमिवंत यांच्या लालबाग शेतीतील ‘**पाय विहीर**’ म्हणजे पायऱ्या असलेली विहीर ही त्या काळातील वास्तुशास्त्राचा अप्रतिम नमुना आहे. त्याच बरोबर ‘गंगावतारणाचा देखावा असलेले’ **गौरीशंकर मंदिर** येथील श्रीमंत स्व.गोविंदसा उपाख्य श्री.दादासाहेब सावजी यांनी बांधले आहे. त्याच्या उद्घाटनासाठी श्री.मा. यशवंतराव चव्हाण आले होते. श्री.दादासाहेबांचे पिताश्री श्री विष्णुसा सावजी यांचेकडे शेगावचे संत श्री. गजानन महाराज येऊन गेल्याचा उल्लेख श्री. संत दासगणू महाराज विरचित ओवीबद्ध असलेल्या पोथीत आहे. संत गजानन महाराजांचे परमशिष्य **स्वामी गंगा भारती** कुष्ठरोग निवारणानंतर गुरू आज्ञेने मलकापूरला येऊन स्थायिक झाले होते. त्यांची समाधी मलकापूर येथील श्रीदत्त मंदिरात आहे.

ऐतिहासिक वाटचालीत कारंजाची लूट करण्यासाठी जाताना **श्री छत्रपती शिवाजी महाराजांचा** मुक्काम काही तासांसाठी मलकापूरला असल्याचा उल्लेख विख्यात इतिहासकार श्री बाबासाहेब पुरंदरे यांनी वैयक्तिक चर्चेत केला होता. याचसारखी आणखी एक महत्त्वाची घटना म्हणजे स्वातंत्र्य आंदोलन काळात स्वातंत्र्यवीर **श्री.सुभाषचंद्र बोस** ह्यांचे शेवटचे भाषण मलकापूरच्या जाहीर सभेत झाले होते. त्यानंतर ते भूमिगत झाले. व इंग्रजांच्या नजर केंद्रेतून पठाणाचा वेष घेऊन काबुल मार्गे जर्मनीला पोहचले. आज्ञाद हिंद फौजेचा पुढील इतिहास आपणास माहितच आहे.

... असे हे मलकापूर!